

УДК 81'255

“НЕ-ОСОБИ” РАДЯНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Наталія Рудницька

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна
e-mail: rudnytska_nn2010@ukr.net*

Розглянуто специфіку перекладу в СРСР за умов тиску політичної персональної цензури. Проаналізовано об'єкти, способи та наслідки втручання радянської персональної цензури перекладу.

Ключові слова: переклад, цензура, ідеологія.

Державний ідеологічний контроль змісту друкованої продукції є невід'ємною ознакою тоталітарного суспільства. Переклад зарубіжної літератури як місце зіткнення і потенційної взаємодії різних культур та ідеологій завжди привертає прискіпливу увагу ідеологів тоталітаризму. Політична ідеологія визначала особливості розвитку перекладу в СРСР, а ідеологічні чинники радянського перекладу стали об'єктом багатьох досліджень західних перекладознавців (див. М. Такс Чолдін [17], С. Шеррі [16]). Трагічним сторінкам історії українського перекладу, спричиненим втручанням радянської ідеологічної машини, приділяють увагу відомі вітчизняні перекладознавці (зокрема, Р. Зорівчак [4], Л. Коломієць [6], М. Стріха [13]). Втім, недостатньо висвітленими залишаються наслідки радянського цензурування перекладів художніх творів; найбільш кричущим є те, що російськомовна читацька аудиторія пострадянських країн (у тім числі жителі східних і південних регіонів України) і сьогодні сприймає світову літературу в перевернутих радянською цензурою перекладах¹. Недостатньо висвітленою наразі залишається також персональна цензура в перекладі, тобто заборона згадувати певні особи або поширювати будь-яку інформацію, пов'язану з останніми, в перекладених текстах. Це й визначає актуальність цієї розвідки, мета якої – вивчити наслідки тиску радянської персональної політичної цензури на учасників процесу виконання і підготовки до друку перекладу. **Об'єктом дослідження є специфіка розвитку перекладу в Радянському Союзі в умовах тиску персональної цензури, а предметом – об'єкти, способи та наслідки такого цензурного втручання в процес підготовки перекладу.**

Головним завданням радянської персональної цензури був контроль над поширенням будь-якої інформації щодо осіб, позиція і діяльність яких оцінювалася радянськими ідеологами як ворожа, і/або репресованих режимом. У царині перекладу перелік таких осіб охоплював декілька категорій: 1) політичні діячі (зокрема, В. Блюхер, Б. Кун, Л. Троцький); 2) західні письменники, що критикували СРСР (наприклад, Дж. Орвелл, А. Камю), особливо “друзі” Країни Рад, які розчарувалися в ній після її відвідин у 30-х роках ХХ ст.

© Рудницька Н., 2015

¹ Докладніше аналіз цієї проблеми див. у статтях “Відлуння радянської цензури і переклад у сучасних Україні і Росії” [11], “Переклади роману О. Вайлда “Портрет Доріана Грея: ідеологічний аспект” [12].

(А. Жід, Дж. Дос Пассос, А. Гільбо та ін.); 3) зарубіжні письменники, які, симпатизуючи радянській державі, іммігрували до СРСР, де згодом були репресовані за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, шпіонажі тощо (Б. Ясенський, А. Гідаш); 4) перекладачі і вчені-автори вступних статей до перекладних видань (зокрема, розстріляні М. Гумільов, М. Зеров, В. Підмогильний, емігранти О. Бургардт, В. Жаботинський, В. Ходасевич, репресовані Г. Кочур, М. Лукаш, В. Мисик). Вилучення часто мало тотальний характер, тобто заборонену особу не можна було згадувати взагалі, навіть у негативному контексті. Наприклад, за свідченням А. Богдановського, з перекладів “нещадно вилучали будь-які згадки... про Троцького (навіть якщо написано “У вбиральні на стіні висів портрет Троцького”)” [5, с. 83]. Така заборона найчастіше призводила до неможливості оприлюднити переклад твору, що мав якесь відношення до будь-кого із заборонених осіб. Як зазначає М. Стріха, “схема цензури в 1970–1980 рр. виглядала так: коли верстка чергової книги подавалася з видавництва до “Головліту”, редактор книжки повинен був написати на першій сторінці книжки: “Персоналії звірено. Небажаних імен і характеристик немає” [13, с. 250].

Щодо першої із зазначених категорій “не-осіб” – політичних діячів, одним із найвідоміших десятиліттями залишався Л. Троцький, чия особистість і доля цікавили західних літераторів і читачів. У Радянському Союзі такі твори або взагалі не перекладали, або ж публікували у купорованому вигляді. Наприклад п’єсу німецького драматурга Петера Вайса “Trotsky im Exil” (“Троцький у вигнанні”), на відміну від інших його творів, не перекладали в СРСР. У присвяченій П. Вайсу статті у “Великій радянській енциклопедії” йому закидали “відсутність послідовних ідейно-політичних позицій. Виступивши з низкою прогресивних творів, 1970 р. він випустив п’єсу “Троцький у вигнанні”, що має явно антирадянський характер” [8] (переклад наш. – Н.Р.).

Політичні діячі часто спочатку отримували певне визнання з боку радянської влади, а згодом з її ж боку зазнавали переслідувань; зміна ж їхнього статусу часто спричинювала заборону вже опублікованих творів. Показовим у цьому аспекті є вилучення збірки начерків М. Андерсена-Нексе “Навстречу молодому дню: Путешествие в Советскую Россию” у перекладі Є. Бак, опублікованої 1925 р. Цю збірку було написано після візиту письменника до СРСР 1923 р., Автор абсолютно позитивно оцінює все, що бачить, згадуючи між іншими Троцького. Незважаючи на те, що інші твори М. Андерсена-Нексе часто публікували в СРСР (зокрема 1958 р. було видане десятитомне (!) зібрання його творів різних жанрів, у тім числі публіцистику), заборонену збірку було повернено до загального користування наказом Головліту лише 1987 р.

Так само було вилучено з обігу переклад біографічного нариса “Владимир Ильич Ленин” відомого французького поета, публіциста і політичного діяча Анрі Гільбо. Автор у 1918–1920 рр. жив у Росії, товаришував з Ленінінм, який навіть написав передмови до кількох книг Гільбо. У 30-х роках минулого століття колишня дружба автора з Ленінінм не могла врятувати від заборони текст, що починається зі слів: “Тов. Троцкий сказал...” [3, с. 2].

Згадки про репресованого 1938 р. В. Блюхера достатньо було, щоб спричинити заборону збірки польського поета Станіслава Ришарда Станде “Поэма о Магнитострое” (1935), в якій автор прославляв радянську країну.

Західні письменники, що критикували СРСР і “друзі”, які розчарувалися в Країні Рад після її відвідин у 30-х роках, належать до наступної групи заборонених осіб. Щодо явних ворогів радянської ідеології, показовими є відносини СРСР і Еріка Артура Блера, британського письменника, який здобув всесвітнє визнання під псевдонімом Джордж Орвелл.

Беручи участь у громадянській війні в Іспанії, як більшість іноземців, Орвелл вступив не до інтернаціональної бригади, а до міліції ПОУМ (т.зв. іспанських троцькістів). Коли комуністи здобули частковий контроль над іспанським урядом, почалося переслідування троцькістів; Орвеллу разом із дружиною вдалося виїхати з Іспанії, але багато їхніх друзів було ув'язнено чи навіть розстріляно. Свої іспанські злигодні автор описав у творі “Homage to Catalonia” (“Данина Каталонії”) (1938); 1943 р. в есе-рецензії на “Mein Kampf” Гітлера Орвелл порівнює останнього зі Сталіним; з 1950 р. “Animal Farm” (“Колгосп тварин”) почали використовувати в інформаційних кампаніях проти СРСР його західні противники. У СРСР доступними для пересічного читача твори Орвелла стали лише 1988 р., коли ризький журнал “Родник” оприлюднив російськомовний переклад “Ферми животных”, а молдавський журнал “Кодры” – роману “1984”. Хоча роман “Animal Farm” у перекладі українською І. Чернятинського був виданий у Мюнхені ще 1947 р., жителі України отримали змогу ознайомитись із цим твором у перекладах рідною мовою лише 1991 р. (у перекладах Ю. Шевчука [9] та О. Дроздовського [10]).

На відміну від письменників, твори яких узагалі не перекладали в Радянському Союзі, або авторів, серед творів яких цензурні органи обирали ті, що не зашкодили б радянському читачеві, чимало літераторів пройшли етап схильного ставлення партійним керівництвом до їх творчості (що означало багатотисячні багатократні публікації), а згодом повну заборону тих самих творів; заборони і забуттю підлягали також самі автори. Одним із перших своє розчарування у СРСР виразив у вигляді літературного твору румунський письменник Панаїт Істраті (1884–1935). Після візитів до Києва, Москви, Нижнього Новгороду у 1928–1929 рр. він видав збірку нарисів про радянську бюрократію “Confession pour vaincus. Après sieze mois dans l'URSS” (“К другому огню: Исповедь проигравшего”). П. Істраті набув популярності в СРСР: його повість “Chira Chiralina” було екранізовано (фільм “Дважды проданная” 1927 р.), переклад роману “Mihail” було опубліковано у першому числі “Вестника интернациональной литературы” (1928). Після публікації критичної збірки твори цього письменника було заборонено аж до 60-х років ХХ ст. Стосовно самого письменника згадувати його не було заборонено, і в “Літературній енциклопедії” (видання 1929–1939 рр.) стаття, присвячена П. Істраті, сповнена нищівної критики і фраз, що “дихають” ненавистю: “истерические метания на пути его ханжеского “правдоискательства”, **“наглеший ренегат”, “его интервью, а позднее и целые книги оказываются тупыми, циническими контрреволюционными пасквилями”, “всегда был жонглером пустыми фразами, его творчество всегда имело мажорный цвет мещанской беспринципности”, “окончательная творческая гибель”, “разоблачен окончательно, ничтожество его раскрыто”, “пасквилянт”, “продажный писака”** тощо [1].

Схожа доля спіткала в СРСР американського письменника Джона Дос Пасоса. Відомий радянським читачам творами “Three Soldiers”, “Manhattan” тощо, після Громадянської війни в Іспанії він створює трилогію “District Columbia” (1939–1943), у якій герой першої частини гине в Іспанії через звинувачення у відхиленні від “партійної лінії”. Вже опубліковані твори було заборонено і вилучено.

Великий резонанс мала публікація антирадянського твору Андре Поля Гійома Жіда “Retour de l'URSS” (“Повернення до СРСР”). Цей відомий французький письменник-антифашист у середині 30-х роках неодноразово виступав на підтримку СРСР, але після останнього візиту 1936 р. описав своє розчарування через відсутність свободи слова в радянському суспільстві, жорсткий контроль суспільного життя тощо. Хоча А. Жід також виражав захоплення самовідданою працею радянських людей, вже опубліковані твори

його було заборонено. Самого письменника, лауреата Нобелівської премії 1947 р., навіть у 70-х роках. офіційна радянська критика оцінювала вкрай негативно: “антибуржуазність Жіда виявилась поверховою, асоціальний індивідуалізм завжди перемагав. Після короткої поїздки до СРСР написав антирадянський памфлет...” [7].

Антирадянський роман британського письменника Артура Кестлера “Darkness at Noon” (“Ніч ополудні”), опублікований 1941 р., набув світової популярності. Письменник-комуніст, який розчарувався в радянському строї, побачивши його на власні очі 1932 р., вийшов з компартії, дізнавшись про знищення у СРСР німецьких антифашистів наприкінці 30-х роках. “Darkness at Noon”, в якому А. Кестлер між іншим аналізує, як сталінський терор вплинув на міжнародний статус СРСР та світовий комуністичний рух, вважається magnum opus цього автора і довгий час залишається популярним. Наприклад, у рейтингу найкращих англійських романів ХХ ст. американського видавництва “Модерн Лайбрері” “Darkness at Noon” посідає восьме місце [15]. Російською мовою роман вперше було опубліковано в США 1978 р. у перекладі А. Кістяковського під назвою “Слепящая тьма”; в СРСР той самий переклад було оприлюднено лише 1988 р.

Найтрагічніша доля спіткала тих зарубіжних письменників, які, симпатизуючи радянській державі, іммігрували до СРСР, де згодом були репресовані за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, шпionaжі тощо. Так, польський письменник Віктор Зісман, відомий під псевдонімом Бруно Ясенський, іммігрував до СРСР 1929 р., де став членом ВКП(б), головним редактором журналу “Интернациональная литература”, членом правління Спілки письменників СРСР (він писав польською, французькою і російською мовами); розстріляний 1938 р. Через наявність творів Б. Ясенського було вилучено з бібліотек та книготорговельної мережі такі збірки: “На подьеме: Альманах пролетарской и революционной литературы Западной Европы и Америки” (1932), “Раскаты” (1932), “Литература мировой революции” (1933).

Згадки про Б. Ясенського, Белу Іллєша і заборонений на той час твір Дж. Ріда “Ten Days That Changed the World” спричинили заборону перекладної збірки угорського поета Антала Гідаша “Привет революционным писателям мира” (1931). Сам А. Гідаш – учасник угорської революції, комуніст, який з 1925 р. жив у Москві, також був репресований.

Четверта з виділених нами умовних категорій осіб, імена яких стали об’єктами радянської персональної цензури, охоплює перекладачів і вчених-авторів вступних статей до перекладних видань. У перші десятиліття існування Країни Рад художнім перекладом займалися представники інтелектуальної еліти суспільства, і вони найбільше постраждали від сталінських репресій. В Україні чистки були спрямовані не лише на знищення “ідеологічних ворогів”, а й на винищення всіх національно-свідомих діячів, тому набули особливого розмаху. Як зазначає Л. Коломієць, “долі майже всіх українських перекладачів міжвоєнного двадцятиліття склалися типово трагічно” [6, с. 32]. Хвиля репресій не зупинялася до 1953 р. Микола Зеров, Григорій Кочур, Іван Кулик, Василь Мисик, Андрій Ніковський, Валер’ян Підмогильний і багато інших були репресовані. Їхні імена було заборонено згадувати, а переклади – публікувати. Так само статусу “не-особи” набув Освальд Бургардт, вимушений емігрувати. Деякі переклади, втім, виходили друком анонімно (наприклад, переклад “Гамлета”, виконаний О. Бургардтом, О. Білецький помістив у “Хрестоматію західноєвропейської літератури для середньої школи” 1936 р.) [6, с. 245]; без імені перекладача близько десятка видань творів Гоголя було опубліковано у 30-х роках, і “сьогодні вони потребують стилістичного аналізу для ідентифікації перекладацького почерку та

повернення їм імен перекладачів, яких вони були примусово позбавлені” [6, с. 402]. Деякі переклади використовували у відредагованому вигляді і за підписами вже інших осіб, як, наприклад, переклади оперних лібрето, виконані Л. Старицькою-Черняхівською [6, с. 31]. Навіть після чергової зміни курсу партії і реабілітації безвинно засуджених імена більшості перекладачів-колишніх жертв радянського режиму називати було небажано. Так, ім’я майстра сонетної форми М. Зерова, реабілітованого ще 1958 р., в антології “Український сонет” (1976) “згадано один-єдиний раз – у передмові в лайливому контексті” [13, с. 248].

Наприкінці 60-х років ХХ ст. Україною прокотилася нова хвиля політичних репресій. Г. Кочура і М. Лукаша – чільних постатей української школи перекладу – виключають зі Спілки письменників, їхні переклади не друкують. Як зазначає М. Стріха, їхні імена не можна було згадувати навіть у негативному контексті, “натомність били інших, молодих, тих, хто були учнями Кочура і Лукаша” [13, с. 249].

Від персональної політичної цензури, пов’язаної з репресіями вчених та перекладачів-практиків, великих втрат зазнав і переклад російською мовою. Наприклад, було заборонено багато видань відомої серії “Сокровища мировой литературы” (видавництво “Academia”, 20-ті – перша половина 30-х років). Як зазначає А. Блюм, “єдина причина – участь у цих виданнях розстріляних перекладачів та авторів вступних статей: відомого театрознавця і перекладача А. І. Піотровського, академіка І. К. Луппола, Л. Б. Каменева та інших” [2].

Про дії радянської цензури такого роду свідчить історія підготовки видання “Мастера русского стихотворного перевода” (1968), укладеної Є. Еткіндом. У попередній рекламній анотації видання було зазначено: “Перекладна поезія ХХ століття буде представлена творами Буніна, Бальмонта, Сологуба, Брюсова, Анненського, Ходасевича, Блока та ін. Значне місце посядуть у збірці майстри радянського перекладу: Пастернак, Заболоцький, Цветаєва, Тинянов, Лозинський, Маршак, Ахматова та ін.” [14, с. 162]. Пізніше, коли Є. Еткінд намагався обстоювати цей список, йому відповіли, що не можна публікувати емігрантів “Ходасевича з його перекладами з єврейсько-сіоністських поетів” і Буніна, декадента Анненського, “зрадника Пастернака, лагерника Заболоцького, емігрантку Цветаєву, естета Лозинського, зачинателя і класика російського формалізму Тинянова, внутрішню емігрантку... Ахматову, єврея Маршака” [14, с. 163]. За кілька років книгу таки було оприлюднено, але після вилучення з неї перекладів М. Гумільова, В. Ходасевича, В. Жаботинського та згадок про них. Вилучені були і рядки, що містили високу оцінку перекладів Б. Пастернака.

У 1969 р. за редакцією Ю. Еткінда вийшла також двомовна антологія “Французские стихи в переводе русских поэтов XIX–XX вв.”, з якої були вилучені переклади М. Гумільова [14, с. 165]. Так само, коли Ю. Еткінда, відомого перекладача і філолога, з ідеологічних причин було позбавлено наукових звань і ступенів, можливості викладати і публікуватися, усі його книги і статті були вилучені з бібліотек і продажу [14, с. 464].

Висновок. Серед об’єктів, що спричинювали втручання радянської персональної цензури перекладу, можна виділити чотири умовні групи: 1) політичні діячі; 2) західні письменники-критики СРСР; 3) зарубіжні письменники-іммігранти; 4) репресовані перекладачі та вчені-автори вступних статей до перекладних видань. Основним способом втручання радянської персональної цензури перекладу була заборона на публікацію перекладів, що мали відношення до згаданих вище осіб. Унаслідок такого цензурного втручання велика кількість творів світової літератури залишилася взагалі невідомою для радянського читача аж до кінця 80-х років ХХ ст., а значну частину творчого доробку талановитих перекладачів, які працювали в Радянському Союзі, було втрачено. На жаль, список перекладів іноземних

творів, заборонених політичною радянською цензурою через негативну оцінку радянським партійним керівництвом певних осіб (авторів, перекладачів, персонажів цих творів), не вичерпується згаданими вище виданнями і прізвищами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анисимов И. Истрати Панайт / И. Анисимов // Литературная энциклопедия / отв. ред. А. В. Луначарский. – М.: Изд-во Ком. Акад. – Т. 4. – 1930. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclor/le4/le4-6431.htm>.
2. Блюм А. Index librorum prohibitorum зарубежных писателей (в переводах на русский язык 1917–1991 гг.) / Арлен Блюм // Новое литературное обозрение. – № 82. – 2008. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/92/bl12.html>.
3. Гильбо А. Владимир Ильич Ленин. Описание его жизни / А. Гильбо. – Ленинград : Прибой, 1924. – 162 с.
4. Зорівчак Р. П. Художній переклад в Україні як чинник формування нації : Спроба історико-літературного осмислення / Р. П. Зорівчак // Мовні і концептуальні картини світу. Спец. Випуск : Мови, культури та переклад у контексті європейського співробітництва : зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 129–132.
5. Калашникова Е. По-русски с любовью: Беседы с переводчиками / Е. Калашникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 535 с.
6. Коломієць Л. В. Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років : матеріали до курсу “Історія перекладу” : навч. посібник / Л. В. Коломієць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 559 с.
7. Михайлов А. Д. Жид Андре Поль Гийом / А. Д. Михайлов // БСЭ. – М.: БСЭ, 1970–1977. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/87296/%D0%96%D0%B8%D0%B4>.
8. Млечина И. В. Вайс Петер / И. В. Млечина // БСЭ. – М.: БСЭ, 1970–1977. – Режим доступа: http://www.e-reading.link/bookreader.php/82163/BSE_-_Vol%27shaya_Sovetskaya_Enciklopediya_%28VA%29.html.
9. Орвелл Дж. Ферма “Рай для тварин”. Небилиця : [переклав Ю. Шевчук] / Джордж Орвелл // Всесвіт. – №1. – 1991. – С. 75–112.
10. Орвелл Д. Ніч ополудні. Скофоферма [переклад О. Дроздовського] / Джордж Орвелл, Артур Кестлер. – К.: РВО «Заповіт» МГП «Інформ ОТ сервіс», 1991. – 272 с.
11. Рудницька Н. Відлуння радянської цензури і переклад у сучасних Україні і Росії / Н. Рудницька // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2013. – № 73 (1051). – С. 181–187.
12. Рудницька Н. Переклади роману О. Вайлда “Портрет Доріана Грея”: ідеологічний аспект / Н. Рудницька // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2012. – № 72 (1023). – С. 225–231.
13. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / Максим Стріха. – К.: Факт, 2006. – 344 с.
14. Эткінд Е. Г. Записки незаговорщика / Е. Г. Эткінд // Записки незаговорщика. Барселонская проза. – СПб.: Академический проект, 2001. – 496 с.
15. Modern Library. 100 Best Novels. – Access mode: <http://www.modernlibrary.com/top-100/100-best-novels/>.
16. Sherry S. *Censorship in Translation in the Soviet Union in the Stalin and Khrushchev Eras* / Samantha Sherry. Doctor of Philosophy thesis. – University of Edinburg, 2012. – 318 p.
17. Tax Choldin M. *Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing* / M. Tax Choldin // *The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR* / ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. – Boston: Unwin Hyman, 1989. – P. 21–52.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2015 р.

Прийнято до друку 30.06.2015 р.

“NON-PERSONS” OF THE SOVIET TRANSLATIONS

Nataliya Rudnytska

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Shevchenko boulevard, 14, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: rudnytska_nm2010@ukr.net*

The article deals with the specific character of translation under the pressure of the political personal censorship in the USSR. Objects, methods and consequences of censoring translations have been analyzed.

Keywords: translation, censorship, ideology.